

Ciprian Firea

**POLIPTICELE MEDIEVALE
DIN TRANSILVANIA:
ARTĂ, LITURGHIE,
PATRONAJ**

Editura MEGA
Cluj-Napoca
2016

Cuprins

CUVÂNT-ÎNAINTE / 9

INTRODUCERE / 12

PARTEA I. ANALIZA

RETABLUL EUROPEAN. CÂTEVA REPERE METODOLOGICE / 16

Ce este retablul? / 16

Altar și retablu / 17

Retablul și ritualul liturgic. Geneza clasei / 21

Patronaj liturgic – patronaj artistic / 27

POLIPTICELE MEDIEVALE DIN TRANSILVANIA. GENERALITĂȚI / 30

Hotare și limite / 30

Repertoriul. Evaluări cantitative / 32

Proveniența / 33

Datarea / 33

„Dimensiunile” artei retablului. Caracterul surselor / 34

Pierderile / 37

ISTORIOGRAFIA PRIVITOARE LA POLIPTICELE TRANSILVĂNENE / 39

POLIPTICELE MEDIEVALE TRANSILVĂNENE: STRUCTURĂ, TERMINOLOGIE,
TIPOLOGII / 61

ICONOGRAFIA / 66

CONTEXT LITURGIC ȘI ARTĂ MEDIEVALĂ: BISERICA SF. MARIA DIN SIBIU / 72

POLIPTICELE ȘI COMANDITARIII LOR / 77

ARTA ȘI PRODUCȚIA DE RETABLURI ÎN TRANSILVANIA MEDIEVALĂ / 83

Artiștii / 83

Meșteșug și breaslă / 85

Statutul artiștilor / 87

Activitatea artistică și atelierul / 88

MODELELE GRAFICE / 91

O ISTORIE A PICTURII DE RETABLU DIN TRANSILVANIA. CÂTEVA REPERE
STILISTICE / 100

ÎNCHEIERE / 108

PARTEA II. REPERTORIUL POLIPTICELOR MEDIIEVALE DIN TRANSILVANIA

CONVENȚII / 112

PIESE CONSEMNAȚE ÎN IZVOARE DE EPOCĂ / 116

PIESE PĂSTRATE / 129

Polipticul *Fecioarei* de la Armășeni / 129

Polipticul *Fecioarei Maria între sfințele Ecaterina și Magdalena* din Băgaciu / 133

Polipticul *Sf. Ursula* de la Beia / 136

Polipticul *Fecioarei* din Biertan / 139

Fragment de rețablu din Biertan / 149

Polipticul *Fecioarei* de la Boian / 152

Polipticul *Sfântului Nicolae* de la Bruuiu / 156

Polipticul *Încoronării Fecioarei* de la Călățele / 159

Volet de poliptic cu sfinți de la Călățele / 161

Polipticul *Fecioarei* din Cetățuia / 162

Predela cu *Vir dolorum* din Cincu / 164

Polipticul *Fecioarei între sfinții Petru și Paul* de la Cioboteni / 166

Polipticul *Fecioarei* de la Cioboteni / 170

Fragmente din rețablul *Sf. Ioan Botezătorul* de la Cislădie / 172

Volet cu *Necredința lui Toma și Martiriul unui episcop* din Cluj / 176

Coronamentul cu *Învierea lui Isus* din Cozmeni / 178

Polipticul *Sfântului Nicolae* de la Cund / 180

Rețablul *Euharistic* de la Dupuș / 182

Predela cu *Plângerea lui Isus* de la Dupuș / 187

Polipticul *Fecioarei* de la Feldioara / 189

Polipticul *Sfântului Martin* de la Fișer / 192

Fragment de volet cu *Luarea de pe cruce a lui Isus* de la Florești / 196

Polipticul *Sfinților Apostoli* din Hălchiu / 198

Volet de diptic cu *Fecioara Îndurerată* de la Hunedoara / 203

Rețablul *Fecioarei și al sfinților* de la Jidvei / 206

Rețablul *Fecioarei* de la Jimbor / 211

Polipticul *Coborârii Sf. Duh* de la Lelicieni / 215

Fragment de volet cu *Nașterea Fecioarei* de la Lipova / 218

Polipticul *Fecioarei* din Mălâncrav / 220

Voletul cu <i>Viziuni</i> de la Mănăstirea / 225
Polipticul <i>Patimilor lui Isus</i> din Mediaș / 228
Predela cu <i>Cina cea de taină</i> din Mediaș / 233
Retablul <i>Necredinței lui Toma</i> de la Moșna / 236
Panou central cu <i>Sfinții eremiți Anton și Paul</i> de la Movile / 239
Polipticul <i>Sfintei Cruci</i> din Prejmer / 242
Retablul de la Richiș / 244
Fragment de ramă a unui panou central de rețablu / 251
Polipticul <i>Sfinților Ioan</i> de la Rodeș / 253
Panou central cu <i>Încoronarea Fecioarei</i> de la Sândominic / 256
Volet de poliptic cu <i>Buna Vestire și Sf. Petru</i> din Sândominic / 258
Polipticul <i>Fecioarei</i> din Sântimbru / 259
Retablul <i>Fecioarei</i> din Sebeș / 261
Polipticul <i>Patimilor lui Isus</i> din Sibiu / 268
Panou central cu <i>Vir dolorum</i> din Sibiu / 274
Panou central cu <i>Isus între Apostoli</i> din Sibiu / 276
Volet de poliptic cu <i>Sfinți</i> din Sibiu / 278
Voleți cu <i>Patimi și Apariții</i> de la Sibiu / 280
Panouri intermediare cu <i>Virgines Capitales</i> din Sibiu / 282
Panou de poliptic cu <i>Martiriul Sf. Barbara</i> de la Sibiu / 284
Predela cu <i>Isus Înviat arătându-se Mariei</i> din Sibiu / 286
Predela cu <i>Moartea Fecioarei</i> din Sibiu / 288
Retablul <i>Sf. Martin, Egidius și a altor sfinți</i> din Sighișoara / 290
Predela cu <i>Patimile lui Isus</i> de la Șaeș / 297
Retablul <i>Sfintelor Neamuri</i> de la Șaeș / 301
Polipticul <i>Fecioarei</i> de la Șmig / 305
Polipticul <i>Întrupării și Patimilor</i> de la Șoroștin / 307
Fragment de volet cu <i>Sfinți</i> de la Târgu-Mureș / 309
Polipticul <i>Fecioarei</i> de la Târnavă / 311
Tripticul <i>Sfintei Ana Întreite</i> de la Vlahă / 315
PIESE CONSEMNAȚE ÎN IZVOARE MODERNE, IAR ULTERIOR DISPĂRUTE / 317
Panou (dispărut) de poliptic cu <i>Buna Vestire</i> din Prejmer / 317
Polipticul (dispărut) cu <i>Sfinte</i> din Sântimbru / 319

ANEXE

ARTIȘTI DIN TRANSILVANIA. PICTORI ȘI SCULPTORI / 322

STATUTELE BRESLELOR / 361

DATĂRI / 368

MODELE GRAFICE / 371

ABSTRACT

TRANSYLVANIAN MEDIEVAL ALTARPIECES: ART, LITURGY, AND
PATRONAGE / 401

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE / 404

BIBLIOGRAFIA / 405

ILUSTRĂȚII / 419

LISTA ILUSTRĂȚIILOR / 509

Cuvânt-înainte

Această carte se leagă de un colț fermecător al unui oraș european, Nürnberg. Cândva una dintre perlele cele mai de preț ale coroanei Imperiului romano-german, metropola franco-nă constituie un punct de recurență, un reper semnificativ pentru paginile care urmează. Întâmplător (sau poate nu), în urmă cu câțiva ani mă aflam acolo, într-un octombrie ceșos (râul Pegnitz curgând întunecat pe sub poduri avea, desigur, partea sa de vină) atunci când încheiam, la capătul unui efort susținut, ultimele pagini ale doctoratului intitulat „Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450–1550)”. Ca o răsplată a lucrului tocmai încheiat mi-am acordat un răgaz la „Frații augustinieni”, în fermecătoarea piațetă „beim Tiergärtnerter”. Acolo se înalță masivă, umbrind luminișul urban cu silueta sa greoaie, dar în același timp exuberantă prin jocul *Fachwerk*-ului în alb și roșu, casa-muzeu a lui Albrecht Dürer. Acest făuritor de imagini a revărsat din forja sa de zeu Vulcan valuri de reprezentări și modele preluate în creuzetul transilvănean. În lucrare ajunsesem la concluzia că în nicio altă provincie artistică nu întâlnim păstrată într-o proporție atât de mare replicarea gravurilor lui Dürer în compozițiile pictate așa cum o regăsim în provincia intra-carpatică. La „Augustinieni”, chelnerițele purtau (aproape coregrafic) platourile și cămile de zinc în timp ce la brâu le zângăneau (desigur, nu întâmplător) mănunchiuri de chei legate împreună cu câte o pungă de bani și un cuțit, replicând modelul din xilogravura *Vizitației* (cca. 1503) din Ciclul *Vieții Fecioarei*. Elisabeta, mama Sfântului Ioan Botezătorul, era întruchipată de marele nuremberghez ca una din orășencele timpului său, purtând veșminte și „acesorii” (chei, borsetă, cuțit) tipice. Femeia burgheză era cea care păzea camera și administra finanțele, cea care distribuia pâinea familiei, pe când bărbatul era reprezentat trudind în atelierul (de pictură?) de la baza casei. Două decenii mai târziu, pictorul polipticului de la Armășeni, din Transilvania (azi păstrat la Galeria Națională Maghiară din Budapesta) nu s-a sfiit să agațe la brâul Elisabetei, în prim-planul aceleiași scene, același mănunchi de obiecte-instrumente-simbol. Modelul urmat cu inteligență creativă de artizanul transilvănean a fost, fără îndoială, cel creat (sau consacrat) de Dürer, dar reflecta o realitate comună și pentru burgurile noastre. Cartea aceasta este despre schimburi dintre Transilvania și Europa Centrală (mai ales) și Occidentală, despre cultură vizuală medieval-târzie și despre integrarea imaginii (în speță, a imaginii de ratablu) în cult și în religiozitatea omului acelor timpuri.

După multe ezitări, am decis ca acest volum să ofere o imagine fidelă a tezei de doctorat așa cum a fost finalizată la Nürnberg și susținută public în noiembrie 2010. În afara unor corecturi minore, cele mai multe sugerate de membrii (deosebit de prestigioși) ai comisiei de doctorat, volumul urmează așadar lucrarea cu care m-am prezentat în fața comisiei și a micului public. Acumulările și schimbările de perspectivă petrecute între timp, venite atât din partea

colegilor de breaslă cât și în urma descoperirilor și re poziționărilor personale ale autorului, nu se regăsesc aici. Aș indica însă, încă de la început, câteva dintre mai noile repere ale disciplinei, care vor solicita în curând o altă vedere de ansamblu, asupra căreia deja lucrez. Trebuie menționată în primul rând lucrarea excelentă a lui Emese Sarkadi-Nagy („Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania”, 2012) între ale cărei merite și realizări deosebite amintesc doar în treacăt cel mai cuprinzător catalog (care integrează și sculpturi de retable) dar și sugestia metodologică deosebit de relevantă de a căuta mai degrabă atelierele decât artiștii individuali care au realizat poli pticele. Tereza Sinigalia, într-un articol recent (2011), se apleacă din nou asupra izvoarelor documentare privitoare la pictorii Sibiului din secolele XV-XVI evidențiind lacunele preluării informațiilor de arhivă în istoriografie. Această sugestie m-a lansat într-o adevărată „vânătoare” de surse care are deja rezultate spectaculoase (și care schimbă și îmbogățesc multe din datele cuprinse, de pildă, în anexa cu *Artiști din Transilvania. Pictori și sculptori*), dar care, așa cum aminteam, nu se reflectă în volumul de față. Cristina Serendan și Ferenc Mihály, venind din direcția restaurării și a investigațiilor științifice asupra operelor de artă aduc contribuții noi, esențiale pentru înțelegerea modului de făurire a acestora, precum și a istoriei folosirii (și refolosirii) lor. Dana Jenei a adus câteva sugestii noi și interesante, mai ales în privința picturii de retable din goticul târziu (2013), iar Maria Crăciun, printr-o lucrare foarte recentă („Imaginea și Reforma Luterană în Transilvania Modernității Timpurii. Scenografia și recuzita Serviciului Divin”, 2016) a supus investigației majoritatea pieselor de care mă ocup și eu, dar privită din perspectiva „viitorului” (devenit, desigur, de multă vreme trecut) din preajma și de după adoptarea Reformei Luterane. La rândul meu, am descoperit izvoare documentare, am identificat artiști, surse iconografice, donatori, locații originare ale unor piese, am încercat să le integrez în contextul lor liturgic, artistic sau cultural inițial etc. Toate aceste acumulări ale câmpului de cercetare, precum și noi descoperiri de vechi „opere de artă” (precum sunt panourile pictate de la Apold, sculptura Fecioarei Maria de la Tăietura, o pictură sighișoreană de la începutul veacului al XVI-lea pe piața de artă din Germania, re-descoperirea unei pierdute opere a pictorului Vincencius din Sibiu etc.) au adăugat multe date noi monografiei pe care o propunem în 2010. Nu a venit însă timpul ca aceste mai mult sugerate noi achiziții să fie integrate în mai vechea țesătură, așa că, în afara trimiterilor bibliografice mai noi (prezente *Bibliografia* propusă la final) și a unor mici corecturi, textul cărții reia teza de doctorat.

Nici teza și nici cartea nu ar fi fost posibile fără contribuția unor oameni cu care am mers alături un lung drum, sau cu care m-am intersectat fortuit, dar cu consecințe semnificative asupra ideilor pe care am ajuns să le nutresc și pe care le împărtășesc în rândurile care urmează. Dr. Marius Porumb, membru al Academiei Române, mi-a fost îndrumător de doctorat și mi-a deschis ochii asupra bogăției cercetării în istoria artei, fapt pentru care îi sunt profund recunoscător. Din comisia de doctorat au făcut parte cercetători de prim rang, ale căror opere le admir: prof. dr. Tereza Sinigalia, acad. Răzvan Theodorescu, prof. dr. Konrad G. Gündisch, prof. dr. András Kovács. Criticile constructive pe care comisia mi le-a făcut au fost de mare ajutor în cercetarea mea ulterioară. De la prof. dr. Maria Crăciun am primit o mulțime de sugestii, foarte multe cărți bune atunci când bibliografia de specialitate internațională era o raritate, precum și sprijin efectiv (prin proiectul de cercetare condus) în publicarea acestei cărți. Am fost sprijinit, de asemenea, de unele instituții: Alma Mater Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române din Cluj-Napoca în care îmi desfășor activitatea, Colegiul Noua Europă din

București, de muzeele și colecțiile unde mi s-a permis documentarea sau de la care am primit imagini sau documentație (Muzeul Național Brukenthal din Sibiu, Muzeul de Artă din Cluj-Napoca, Muzeul Național de Artă din București, Galeria Națională Maghiară din Budapesta, Muzeul Secuiesc al Ciucului din Miercurea Ciuc, Muzeul și Arhiva Bisericii Evanghelice C.A. din România din Sibiu etc.). De asemenea, mulțumiri speciale adresez reprezentanților Bisericii Evanghelice C.A. din România, deoarece mi-au acordat permisiunea să studiez un număr semnificativ de piese aflate în patrimoniul acestei Biserici, în mai marile sau mai micile parohii (menționez în special pe preoții Hans Bruno Fröhlich din Sighișoara, Alfred Dahinten din Sebeș, Gerhard Servatius-Depner din Mediaș, László Zorán Kézdi din Cisnădie). Pe mulți alții, care au avut un aport mai mare sau mai mic în sprijinirea cercetării mele sau în geneza acestui volum îi amintesc într-o ordine aleatorie, care reflectă mai mult meandrele memoriei decât o ierarhie a sprijinului acordat: dr. Emese Sarkadi-Nagy, restaurator Ferenc Mihály, fotograf Radu Sălcudean, fotograf Eduard Baak, fotograf Ioan Haralambie Popescu, fotograf Attila Mudrák, dr. Frank Ziegler, dr. Ágnes Bálint, prof. dr. Anca Oroveanu, dr. Radu Lupescu, dr. Éric Palazzo, dr. Tim Juckes, dr. Marius Winzeler, dr. Daniela Dâmboiu, dr. Zsolt Kovács, dr. Dominic-Alain Boariu, dr. Sanda Salontai, prof. dr. David M. Smith, dr. Adinel Dincă, prof. dr. Nicolae Sabău, dr. Ioan Albu, prof. dr. Corina Popa, dr. Christoph Machat, dr. Ovidiu Ghitta, prof. dr. Theo Mureșan, dr. Evelin Wetter, dr. Elena Rădoi, restaurator Mihaela Nacu, arh. Hermann Fabini, dr. Attila Weisz, dr. Sorina Paula Bolovan, dr. Maria Ordeanu și mulți alții.

Deși amintiți la urmă, le datorez în primul rând mulțumiri celor mai apropiați și mai dragi mie. Ei au fost îngăduitori cu absența mea, atunci când cronofaga muncă de cercetare mi-a acaparat atenția. Soției mele, Elena și copiilor mei, Ana, Tudor și Maria le mulțumesc în mod special pentru felul (atât de variat și de substanțial!) în care m-au ajutat. De asemenea, un gând bun adresez mamei, Cristinei și unchiului Mircea.

Cluj-Napoca

Decembrie 2016